

מספרד לשלוחותיה – מורשת השירה בגלגוליה

אפרים חזן

בתקופת תורה-הזהב בספרד העמידה צפון-אפריקה משוררים בעלי שיעור קומה שכתבו בסגנון השירה הספרדית. מעידים על כך באופן ברור הקשרים ההדוקים בין ספרד לצפון-אפריקה, חילופי שירים בין משוררי ספרד לאישים בצפון-אפריקה ושרידים של שירה עברית באזור זה. אין בידינו משירה זו אלא מעט שבמעט, שכן רובה אבד או נבלע בתוך שירת ספרד, לפי שלא היתה אכזנה בין זו לזו. מכאן שעוד רבה הדרך עד שיהיה אפשר להציע תיאור מלא של השירה והפיוט בצפון-אפריקה בתקופה המקבילה לתורה-הזהב הספרדי ולאחריו.¹ כדוגמה מובהקת לשירת צפון-אפריקה בתקופה זו ישמשו שיריהם של יהודה בן שמואל עבאס,² בעל העקידה 'עת שערי רצון', ושל נחום המערבי.³ שני משוררים אלה כתבו בסגנון ספרדי, עד כי אין להבחין בין שירתם לשירת משוררים ספרדיים (אפילו ח' שירמן נתקשה להכריע אם נחום בן צפון-אפריקה הוא או בן ספרד).

לקראת הגירוש ועוד קודם לכן השתקעו בני ספרד בצפון-אפריקה, הביאו עמם מזמרת ארצם ומהם שנעשו לדמויות מרכזיות ובעלות השפעה. נזכיר את רבי יצחק בן ששת ברפת (הריב"ש, 1326, בארצלונה — 1408, אלג'יר), איש הלכה דגול ומנהיג בעל שיעור קומה הן בספרד והן במקום גלותו באלג'יר.⁴ דמותו מלמדת על תופעה מעניינת: השירה נעשית מקצוע, שכל תלמיד-חכם וכל משכיל רואה צורך לעסוק בו רב או כמעט. תופעה זו תלך ותגבר בקהילות צפון-אפריקה, וביותר במארוקו.⁵ ספרדי אחר המגיע באותה תקופה לאלג'יר הוא רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ),⁶ שברח מספרד בעקבות גזירות קנ"א (1391). ימי הקץ לקיבוץ היהודי בספרד נראו באופק והגעגועים לגאולה הלכו וגברו. ביטוי לכך נמצא בשירתם של שני גדולי ישראל אלה, שבעיקרה היתה שירת-קודש ובמרכזה עמד נושא הגלות והגאולה. אף זו תופעה שתכבוש את השירה המאוחרת כליל, שנושא זה יהיה בה דומיננטי ומרכזי.

1 ראה: חזן, דראע, עמ' קלח.

2 ראה עליו: שירמן, המשוררים, עמ' רצג-שיג.

3 ראה עליו: שירמן, השירה, ב, עמ' 459-462. מהדורת שיריו — ראה: שירי נחום.

4 ראה: שירמן, השירה, ב, עמ' 558.

5 ראה: זעפרני, עמ' 39-40.

6 ראה: שירמן, השירה, ב, עמ' 588.

עם גירוש ספרד (1492) מגיע אחרון משורריה, ר' סעדיה אבן דנאן, לצפון-אפריקה. אף הוא איש הלכה, בעל השכלה רחבה, בקי ביותר במסורת הארוכה של השירה העברית בספרד, חיבר שירי-חול ושירי-קודש וכן ספר דקדוק, אשר כדרך ספרי הדקדוק בימים ההם כלל בו פרק בענייני שירה ובתורת משקלי-השיר. יפים הם מכתביו הקצרים, וניעזר בהם להדגים את מקומו של ר' סעדיה כחוליית קשר בין ספרד הקלאסית לשירה המאוחרת. הרי אחד מהם (משקלו: הארוך):

שְׁבִי יַעֲלֵת חֵן, לְפָנַי שְׁבִי / תֵּלֵא לְךָ לְבָבִי כְּזוֹ נִנְפְּשֵׁי שְׁבִי
וְעַד יַעֲבֹר אָבִיךָ לְחֻדְרֵי עָלִי / וְעַד תַּעֲבֹר אִמְךָ בְּחִיקֵי שְׁבִי⁷

ניכרים במכתם זה השפעתו של משה אבן עזרא ומסורת השירה הספרדית, כפי שנראה מן ההשוואה לרמב"ע במכתם הבא:

שִׁחַתִּי לְעַפְרָה נּוֹסְעָה / 'עַמִּי, בְּחִי אֶהֱב, שְׁבִי!
וּתְעַנֶּה, 'פְּתִי, נְאִיךְ / תֵּשֵׁב — נְאֵת הוֹלֵךְ שְׁכִי?⁸

להלן מכתם נוסף לסעדיה:

יַעֲלֵה בְּפִיךָ נִפְתַּ אֶבֶל חֵץ / שְׁנוֹן בְּעֵינֶיךָ לְמוֹלִי
פִּיךָ מִבְּנֵי אֶרֶץ יְהוּדָה / בְּאֶמֶת וְעֵינֶךָ יִשְׁמְעָאֵלִי.⁹

במכתם זה של ר' סעדיה יש משום הישענות על מורשת השירה הספרדית ושימוש בה, כפי שעולה מפרטי הציורים של שירת-החשק הספרדית,¹⁰ אך פרטים אלה מובאים כאן בדרך מיוחדת, תוך רמיזה אל המקראות ושימוש בשמות עמים (יהודה, ישמעאל). חשוב לענייננו הוא שאת עקבותיו של מכתם זה אנו מוצאים בשירתו של משורר בן אלג'יר, מן המוצלחים במשוררי צפון-אפריקה, הוא יצחק מנדיל אבן זמרה, שחי בסוף המאה ה-16 והוא שר:

מֵה טָבוּ צְכִיָּה / דוֹדֶיךָ לְדוֹד
בְּלִתִּי לְךָ שְׁנֵיָה / יָפָה עַד מְאֹד
מִכְתָּם נְקִיָּה / עֲדֶיךָ חֵן וְהוֹד
נְצִבְתָּ בְּקוֹמָה / תְּמַר דְּמֵתָה
נִשְׁגָּבָה בְּחוֹמָה / רְעִיָה יִפְתָּה

- 7 ראה: שירמן, השירה, ב, עמ' 666. על ר' סעדיה אבן דנאן — ראה: שם, עמ' 665-666; עובדיה, ב, עמ' 91-1; נרבוואר, עמ' 1-18.
8 שירמן, השירה, א, עמ' 376.
9 ארץ יהודה — כלומר פיך חכלילי (בר' מט:יב); ישמעאלי — ישמעאל היה רובה קשת (בר' כא:כ) — רמז לציור של המבט הנורה כחץ מעיני היפהפייה.
10 ראה: פגיס, עמ' 267-280.

דָּרַךְ חֵץ לְמַלִּי / קָם לְרִיב כְּצָר
 עֵינֶיךָ יִשְׁמַעְאֵלִי / רוּבָה חֵץ בְּמָר
 אֶךְ פִּיךָ יִשְׂרָאֵלִי / שֶׁנֶּיךָ כְּדָר
 יָפָה אֶת וְתָמָּה / עֵינֵיךָ רָאֲתָה
 צִוְיָתְךָ אֲצִימָה / עַד לֹא כָהֲתָה¹¹

טורים 7-8 בשיר המודגם בנויים על הטורים שראינו במכתמו של אבן הנאן. הזיקה של שירת צפון-אפריקה לשירת ספרד נראית בבירור במחרוזות אלו: המבנה של שיר אזור, המשקל ביתד ובתנועה, המוטיבים משירת-החשק וצירי הלשון — כל אלה על-פי שירת ספרד נבנו.

השיר שצוטט לעיל מחזיר אותנו לדברי פרופ' י' יהלום (ראה מאמרו — לעיל, בחוברת זו). שכן, מה שנראה במבט ראשון בשיר זה כשיר חשק אינו אלא שיר אלגורי, שאפשר לפרשו על דרך האלגוריה של פיוטי ה'אהבה', ההולכים בעקבות 'שיר השירים', ואפשר גם לפרשו כשיר חשק אלגורי באהבתה של תורה. בכך יתקרב השיר עוד יותר לשרשרת השירים שהעלה יהלום, אשר הבלט בדבריו, כזכור, את חוליית המעבר של הספרות העברית מספרד לשלוחותיה בארצות הבלקאן. בארץ-ישראל ובצפון-אפריקה, בעורכו הקבלות והשוואות עם התשתית הפואטית שלה, על רקע רנסאנס תרבותי של יוצאי ספרד, אשר יחד עם זאת שמרו על זיקה לתרבות ספרד העברית והכללית. העדנה שהיתה למקאמות מן המאה ה-13 והמאה ה-14 וההשפעה הישירה של השירה העברית בשלהי התקופה הספרדית הן הרקע שממנו צומחת השירה העברית במאה ה-16. רקע זה יש בו כדי הסבר לעשייה המעטה בתחום שירת-החול, והדברים נקשרים לפעילות בלשון הספרדית והספרדית-יהודית, כפי שתוארו הדברים כפי יהלום.¹²

עניין זה פועל בהתאמה גם באזור התרבות של דוברי הערבית-יהודית בצפון-אפריקה. עובדה מעניינת היא שעיקר יצירתם האפית נכתבה וסופרה בלשונות היהודיות המקומיות. יצירה זו כוללת את הקיצות והקצידות בנושאים מן המקרא ומתולדות עם ישראל, ומהן יצירות קדומות מאוד.¹³ שירים סיפוריים קצרים וארוכים, מהם רחבי יריעה, נכתבו בלשון המדוברת, ורק עם עריכת הקובץ 'שיר ידידות' (תרפ"א) הם זכו לחיקוי בשירה העברית.¹⁴ הסיפורת בלשונות היהודים בצפון-אפריקה עיקרה סיפורי-עם לכל סוגיהם. זו ספרות עממית ביסודה המסופרת בלשון העם. עם ייסוד בתי-הדפוס בצפון-אפריקה, במיוחד בתוניס, עולה כפורחת תעשייה רבת-כמות

11 ראה: הברמן, עמ' סה. יצחק מנדיל עדיין לא זכה למחקר נאות. פרופ' ח' שירמן המנח הרצה עליו בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות (תשמ"ב), אך דבריו לא פורסמו בדפוס. פרטים שונים עליו — ראה: עומר השכחה.

12 ראה דברי י' יהלום בחוברת זו, לעיל.

13 על קיצות וקצידות אלו בהרחבה — ראה: שיטרית, עמ' 199-217.

14 ראה: חזן, קיים.

של סיפורים, שנדפסו בלשון הערבית-יהודית. נמצא בהם סיפורים מקומיים ושפע של ספרות מתורגמת: מעברית – החל באגדות חז"ל עד 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון' לא' מאפו; ומן הספרות הכללית – תרגומים רבים של ספרות מופת, בעיקר סיפורים בעלי עלילה מרתקת.¹⁵ שפע זה הביא לצמיחתם של סופרים מקומיים בלשון הערבית-יהודית. ואילו סיפורת עברית מקורית לא צמחה על רקע זה, גם לא שירה עברית חילונית בעלת היקף, פרט לשירים חילוניים-למחצה במתכונת שירי ה'מטרוז'.¹⁶

תופעה זו מבליטה את אחד המאפיינים המרכזיים של השירה העברית המאוחרת, שעיקרה בתחום הקודש (שירה ליטורגית ושירה לאומית), והיא – שסוגים מובהקים של שירת-החול, כגון שירי-השבת, מקבלים גם הם גוון ברור של שירת-קודש.¹⁷ מוטיבים וציורים משירת-החול הספרדית מנוצלים היטב לצרכיה של שירת-הקודש החדשה.¹⁸ הדוגמאות שהובאו לעיל מדגימות את הקשר בין שירת ספרד לשירה המאוחרת ואת תהליך ה'קידוש' שנעשה באותם מוטיבים ויסודות משירת ספרד. כך נקשרות חוליות השרשרת מראשית תקופת תור-הזהב לסוף התקופה הספרדית מחד גיסא, ומאידך גיסא להמשכה בשלוחות השירה הספרדית.

קשר כזה לכאן (תור הזהב) ולכאן (השירה המאוחרת) מתגלה יפה בשירתו של משולם דפיארה, וניתן להדגימו בקטע השירה שהציג יהלום בדבריו והוכיח בעזרתו את השפעתו על השירה המאוחרת. בצד ציון השפעתו של שיר זה על השירה המאוחרת, לא מיותר לראות את מקורותיו של שיר זה עצמו ואת זיקתו לראשית השירה הספרדית. ניכרים בשיר זה של דפיארה עקבות ברורים של השיר 'התקטיר אל יפת מראה לבונה' לשמואל הנגיד,¹⁹ שנכתב כתשובה לשיר-השבת המפורסם 'הלצבי חן גבורת און ועצמה'²⁰ אשר זכה לכינוי המחמיא 'שירה יתומה' (במשמע – שירה מיוחדת במינה). שיר-השבת ותשובתו כוללים יסודות חשק מובהקים והשפעתם ניכרת היטב בשיר המודגם מאת דפיארה. נשווה לדוגמה בית משירו של הנגיד:

לֹא תִירָא מְצוֹא אֶצְלִי כְּמַפְעֵל / אֲשֶׁר פִּעַל שְׁכֶם הִרַע לְדִינָה

עקבותיו של בית זה ניכרים היטב בשירו של דפיארה:

נִשְׁקָתִיךְ אֲזוֹ וְחִפְּקָתִיךְ — אֶבֶל לֹא / אֶעֱנֶךָ רַעֲיָה, כְּשֶׁכֶם לְדִינָה.

השפעת הנגיד ניכרת בעיקר בבתיים 30-40 בשירו של דפיארה,²¹ והכינוי 'צבית חן' בשיר זה ודאי שאול מתוך 'שירה יתומה'.

- 15 על הספרות העממית של יהודי תוניסיה – ראה: הטל. אוסף מעניין מספרות זו מצוי בספריית מכון בן-צבי וכן בספריית Widener שבאוניברסיטת הארווארד.
- 16 על סוג זה – ראה: שטרית, עמ' 189.
- 17 ראה: חזן, השירה.
- 18 כפי שהראה זאת א' מירסקי במאמרו על שירת רז"י נג'ארה – ראה: מירסקי.
- 19 דיוואן הנגיד, עמ' 124-129.
- 20 ראה: שירמן, השירה, א, עמ' 172-175.
- 21 ראה: שירמן, השירה, ב, עמ' 569-570.

בצד התיאור המאלף בדברי יהלום, המתאר את המעבר מסוף התקופה הספרדית אל שירת המאה ה-16 ואילך, אדגיש את הקשרים של משוררי המאה ה-14 וה-15 לשירת ספרד, ובמיוחד את גלגול היסודות הספרדיים הקלאסיים לכיוון האלגוריה ושירת-הקודש. שכן, יש בכך להאיר את שורשיה של אחת התכונות החשובות ביותר של השירה המתחדשת. לשם כך אביא דוגמה משירתו של נחום. יש סוברים כי נחום בן צפון-אפריקה היה, ואילו אחרים מסופקים אם בן צפון-אפריקה היה או בן ספרד. לנו חשוב נחום כמייצג השירה הספרדית שלאחר תורהזהב, ואם היה גם בן צפון-אפריקה יקבלו הדברים כפל משמעות לעניינו. נחום כתב פיוטי מאורה וגאולה, המעלים ריחות אביב וציורי-צמיחה כרקע לבקשת הגאולה. כיוון שהשיר נדפס²² אצטט ממנו קטעים בלבד:

הַסְתוּ אֶרֶח / אֶרֶח מְעַצְבִּי
 עֵץ פְּרִי פָּרַח / פָּרַח גִּיל לְבָבִי
 נִתְנוּ רֵיחַ / יַחְדוֹ הַנְּרָדִים
 צֵץ וְצִמָּח / פְּרָדִס הַמְּגֻדִים
 שֶׁשׁ וְשִׁמָּח / כָּהֵם לֵב יְדִידִים
 שׁוֹב, צְבִי מְדַח / בְּרַח מְכֻלּוֹבִי
 בּוֹא שְׁתֵּה רְקַח / יֵינִי עִם חֲלָבִי

לכאורה זהו שיר-חול לכל דבר, והרגשה זו מתחזקת עם קריאת הטורים 15-17:

כּוֹס כְּעֵין פְּטָדָה / וּכְמַעֲשֵׂה גְלִילִים
 יֵין כְּעֵין אֶקְדַּח / מְסוּךְ מְרַבִּיבִי
 רֵישׁ וְאוֹן אֶשְׁפֹּת / הַטָּמוֹן בְּחֻבִּי

אולם השיר שלפנינו הוא פיוט 'מאורה', והוא כלול כמעט בכל קובץ פיוטים צפון-אפריקאי. תיאורי הטבע, יסודות משירת-החשק ומוטיבים משירת-היין מתגלגלים בשיר-קודש ונעשים ליסודות אלגוריים ומטונימיים לבקשת הגאולה. הפריחה והצמיחה נעשות מעין סמל לחג האביב ולחרות ישראל, הצבי הוא המלך המשיח מ'שיר השירים' וכוס היין מייצגת את ארבע לשונות הגאולה, המשמשות מקור לשתיית ארבע הכוסות בליל הסדר. והרי זו המגמה שתלך ותתחזק ותעביר יסודות, ואף סוגים, משירת-החול אל שירת-הקודש.

דמותם של המשוררים בני המאות ה-14 וה-15 עולה אפוא כגִּשְׁרִים משירת ספרד לשירה המאוחרת, כפי שראינו בשירתם של נחום, דפיארה ורבי סעדיה אבן דנאן. וכך, המשוררים בני המאה ה-16 ואילך שאבו מלוא חופניים מוטיבים וציורי שיר ומטבעות

22 ראה: שירי נחום, עמ' 7-9. לעניין מוצאו של נחום — ראה: שם, עמ' 39-40.

לשון משירת ספרד, בהשפעה ישירה של המשוררים שקדמום ממש ומהם אל משוררי ספרד בתקופה הקלאסית.

אסיים בהבאת דוגמה נוספת: מחרוזות אחדות מתוך שיר של מנדיל אבן אבי זמרה, המהווה דוגמה מובהקת של 'גלגול' מוטיבים משירת-החול אל שירת-הקודש. השיר הוא שיר אזור ובו יב מחרוזות. בכל מחרוזת שלושה טורי סטרופה ושני טורי אזור, המסתיימים בקביעות במלה 'אהבה'.

השיר פותח מיד בנמשל ובהכרזת האהבה המפורשת לתורה:

מֵאֵשׁ אֶהְבֵּת דָּת / בְּלִבִּי שְׂכִיב
וּבְקָרֵב לְחֻמְדָּת / לֵב אֲשַׁמַּע בְּרִיב
מִחֶשֶׁק כְּבוֹדָת / יַעֲלֵת חֵן רְבִיב
נוֹזֵל מֵעֲנָנִי / דָּמַע אֲשַׁאֲבָה
לֹא יוֹכְלוּ דָמְעֵי / לְכַבּוֹת אֶהְבָּה

נַחַל יִשְׁטָפְנִי / מֵעֵינֵי נְאֻד
מַחַל יִצְנַפְנִי / מֵאֲזֵנֵי נְאֻד
גַּחַל יִשְׂרָפְנִי / מִבְּטָנִי וְעַד
יַעֲנֶה בִי בְּפָנֵי / אֶהְבָּה נִכְתְּבָה
אֶעֱלֶה עַל יְצוּעֵי / חוֹלַת אֶהְבָּה

דָּמְעָתִי מְרַבָּה / מִמֵּימֵי פְרֵת
וַתִּקַּח עֲרַבָּה / יוֹם עַל מְחַרַת
עֵשָׂן מֵאֲרַבָּה / נִפְשֵׁי הָעֵרַת
אִם תִּדְעוּ נְכוּנֵי / עַל מֵה דְאָבָה
הַגִּידוּ מְרַעִי / לִי שְׂאֵהְבָה²³

אלמלא הפתיחה המפורשת, ניתן היה לקרוא שיר זה כשיר-חשק חילוני על כל המוטיבים והציורים המוכרים בסוג זה: האש הבווערת בלב, הבכי השוטף כנחלים, האהבה המתגלית על-פי האוהב ושאר ציורים. אלא שבשיר זה אלה משרתים את האלגוריה בשבחה של תורה.

מעבר זה מחולל לקודש ראשיתו בשירת המאה ה-14 והמאה ה-15 וממנה אל השירה המאוחרת, ובה נעשית מגמה זו עיקר. ואילו שירת-החול והאפיקה נשארו נחלת הלשונות היהודיות. ממילא עולה כאן הסבר לאיחור הגדול בצמיחת ספרות עברית חדשה בקרב יהדות-המזרח, במקביל לזו שצמחה באירופה.

23 מתוך כת"י ביהמ"ד לרבנים 574, דף 60 ב. השיר גם פורסם – ראה: סלושץ, עמ' 28.

הפניות ביבליוגרפיות

דיוואן הנגיד הברמן הטל	שמואל הנגיד, דיוואן, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו. א"מ הכומן (עורך). מבחר השירה העברית, חלק שני, ירושלים תשכ"ה. א' הטל, 'הספרות העממית של יהודי תוניס', מחקרים ופעולות — מכון בן-צבי, ג (תש"ך), עמ' 33-37.
הירשברג זעפרני חזן, דראע	ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א-ב, ירושלים תשכ"ה. ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ה. א' חזן, 'רבי יהודה בן שמואל דראע, משורר קדום ממרוקו', סיני, צב (תשמ"ג), עמ' קלח-קמט.
חזן, השירה	—, 'השירה והפינט בצפון אפריקה — המשך וחיודוש', פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 39-47.
חזן, קיים מירסקי	—, 'לשון וסגנון בשירת רבי דוד קיים', פעמים, 17 (תשמ"ד), עמ' 53-75. א' מירסקי, 'שירי גאולה לרבי נג'ארה', ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רז-רלד; 'שירי נגר ובר נגר', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' רסא-שב.
נויבויראר סלושץ עובדיה עומר השכחה	א' נויבויראר, מלאכת השיר, פראנקפורט 1865. נ' סלושץ, 'בהררי לוב', רשומות, יד (תרפ"ו), עמ' 1-76. ר"ד עובדיה, פאס וחכמיה, א-ב, ירושלים תשל"ט. א' גבישון, עומר השכחה, ליורנו תק"ח (הוצאה שנייה, עם מבוא מאת ר"ש סיראט, ירושלים תשל"ג).
פגיס שיטריה	ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תשל"א. י' שיטריה, 'השירה האישית והחברתית של יהודי מרוקו', מקדם ומים, א (תשמ"ג), עמ' 185-230.
שירי נחום שירמן, המשוררים	שירי נחום, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ד. ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', סדר שלישי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רצז-שיג.
שירמן, השיר	—, 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ב, ירושלים ותל-אביב תשט"ז.

השער של ספר מחברות עמנואל,
קושטא 1535